

Garaczi Imre

Az első világháború következményei a kelet-közép-európai kisállamok geopolitikai sorsában

Abstract

From the beginning of the 19th century, the newly emerging nationalistic sentiments characteristically took the guise of some ideology (other than nationalism). People belonging to small ethnic groups felt their authentic national existence threatened by the frequent recurrence of dynastic hegemonies on the one hand, and the interests of neighbouring nations on the other. At the same time, nationalism provided fuel for courage to face the future and possibly build a more fortunate and more modern society. Nationalistic sentiments were in the beginning tied to various other ideologies but from the start of the 20th century they became ideologies in their own right. This phenomenon continued to exist in Eastern Europe after World War II, even under Soviet dominance. In my paper I examine mental factors in the region and their effects on the situation that emerged throughout the 20th century.

Keywords: the concept of Eastern Central Europe; geopolitics; World War I; globalisation; types of nationalism; mentalities.

Kelet-Közép-Európa kisállamainak huszadik századi sorsát legfőképpen az első világháborút lezáró, Párizs környéki békék akaratá határozta meg. Történik mindez akkor, amikor igazán megerősödött a Közép-Európa-tudat, a 19. század végének és a 20. század elejének kultúrában gazdag századfordulója, amikor a legmarkánsabbá vált Bécs, Prága és Budapest szellemi élete. Mindhárom város a kiegyezés utáni Monarchiában indult el a gazdasági és kulturális fejlődés útján, és elsősorban egy polgárosodó és kulturálisan érzékeny életforma hasonlósága volt közös jellemzőjük. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy Közép-Európa, mint a latin Nyugat része, a második világháború után jelentős részt a Kelet befolyása alá került. Kundera figyelmeztet arra, hogy a nagyhatalmi politika szempontjából Közép-Európa a német és orosz érdekek metszéspontjában, pergőtüzében állt. Leszek Kołakowski megfogalmazásában a közép-európaiság legfontosabb összetevői a görög-zsidó-keresztény hagyomány alapján létrejövő szabadságtudat, amely kialakította a szubjektivitást és a személyi autonómia attitűdjét.

Más aspektusból, de rendkívül érzékletesen jellemezte Barbara Coudenrove-Kalergi a térség hangulatát: „Közép-Európa: ez barokk templomok, kávéházak, almás rétes és fröccs, Közép-Európa: ez katolicizmus és zsidó zsinagógák,

*Közép-Európa: ez Prága és Trieszt, Innsbruck és Lemberg.*¹ Mindez rávilágít arra, hogy a közép-európaiság mindig is a sokféleségben megnyilvánuló köztességet jelentette, ahol a térség lakóinak mindig is volt valamilyen félelme, szorongása és bizalmatlansága a külső tényezők iránt. Ez az elv maximálisan kifejezte azt a jellegzetesen közép-európai tudatformát, mely szerint a társadalmi-közösségi élet jelenti az alkotófolyamatok kibontakoztatásának lehetőségét, míg az adott államok pedig mindezt korlátozni próbálták.

Mivel az elmúlt kétszáz esztendőben a közép-európai létmódokat elsősorban a dinasztikus nagy- és középhatalmi érdekek uralták, és az etnikai határok nem estek egybe az államhatárokkal, ezért a nemzeti identitás legfontosabb kifejező eszközévé a nacionalizmus vált. Ezt erősíti az a tény is, hogy a Nyugathoz képest a közép-kelet-európai nemzetek lakosaiban sokkal nagyobb volt az egyéni kiszolgáltatottság érzete, s mindezt erősítette a poroszos típusú, centralizált és személytelen intézményi bürokrácia is (lásd Franz Kafka). A 19. század elejétől fokozatosan feléledő nacionalizmusok mindig is valamilyen ideológia maszkjában jelentek meg. A kis etnikumok polgárai autentikus nemzeti létüket egyfelől veszélyeztetve érezték a térségben gyakran jelentkező dinasztikus hegemoniáktól, másfelől a szomszédos nemzetek érdekeitől is. Ugyanakkor a nacionalizmusokból bátorságot lehetett meríteni a jövő irányába, egy esetlegesen szerencsésebb és modernebb társadalom kialakításához. A nacionalizmusok eleinte ideológiákhoz kötődtek, de a 20. század kezdetétől már önmagukban váltak ideológiákká. Ez igaz maradt a második világháború utáni, szovjet hatalom alá került Kelet-Európára is. A nacionalizmusok legfőbb problémája a térségben az, hogy igen könnyedén azonosulnak az idegengyűlölettel. A kelet-európai rendszerváltások után – igaz már redukált formában – továbbra is fennmaradtak az etnikumok közötti ellenérzések annak ellenére, hogy a pluralizmus és a demokrácia számtalan eszközt kínál az identitások kifejezésének humanisztikusabb formáira.

Hanák Péter felvetette, hogy „...sűrűsödik a publicisták, sőt a szaktörténészek száma, akik a feltámadt Közép-Európa eszmét reakciós mítosznak, a német imperializmus kísértetjárásának minősítik.”² Ennek gyökere a 20. század elejétől elterjedt német koncepciók alapján megfogalmazott Mitteleuropa tervek eszméi, amelyek elsősorban a közép-európai német gazdasági és politikai hegemonikus törekvéseket szolgálták. Ezek ellenében jöttek létre egy határoltabb Közép-Európát alapnak tekintő, Duna-konföderációs tervek, amelyek a német és az orosz birodalmi fenyegetettségek között kívántak létrehozni egy középhatalmat. A közép-európai gondolkodók mindig is igyekeztek bizonyítani a térség önálló létének jogosultságát. Ez a kettős szorítás

¹ Idézi BUSEK, Erhard: *Bécs és Közép-Európa*. IN: *Az elképzelt Közép-Európa*. Európai Utas – Századvég, Budapest, 1992. 96.

² HANÁK Péter: *Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában*. IN: GLATZ Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában*. Budapest, 1993. 219.

– politikailag és gazdaságilag – jelentette a geopolitikai keretet a közép-európai identitás megfogalmazásának kísérletére.³ Mindezek alapján jellemezhető e régió egy *kettős történelmi kötöttség* alapján. Ezen belül a térség történelmi fejlettségének szintje a Nyugathoz képest minden vonatkozásban elmaradott volt. Az identitászavarok legfőképpen a vegyes nemzetiségű etnikumok ellentéteiből fakadtak. Nehezítette a helyzetet az is, hogy a különféle nacionalizmusok következményeit a vallási ellentétek is fokozták. Például gyakorta forrása a konfliktusoknak, hogy egy vallást több nemzetiség is vallott, illetve egy nemzetiségen belül is tartoztak több valláshoz. Mindezek ellenére – az elmúlt kétszáz esztendőben – a térségben élő nemzetek magas színvonalú szellemi és kulturális teljesítményeket hoztak létre. Ezeknek az volt a kikényszerítő ereje, hogy a régióban élő kism nemzetek szinte állandóan szembesültek a nagyhatalmi szupremáciák fenyegető veszélyével.⁴

A nyelvi és kulturális sokféleség elősegítette a nemzeti pluralisztikus gondolkodás kialakulását. A nagyvárosokban élő polgárság, amely legfőképpen német, magyar, szláv és zsidó eredetű volt, nemcsak kulturális, hanem gazdasági vonatkozásokban is tett tanúbizonyságot. A legéletképesebb és legmozgékonyabb etnikum a térségben a zsidóság volt. Mivel vallási hagyományait szigorúan megtartotta, ezért a zárt identitás nehézséget okozott az egyes befogadó nemzetekhez fűződő asszimilációban.

Az egyes nemzetek identitásának forrása szempontjából érdemes megvizsgálni a nemzetkoncepciók gyökereit. Szűcs Jenő felosztása szerint a magyarságot a 19. század előtt háromféle nemzetkoncepció jellemezte: az első, a *területi-alattvalói* az állami szuverenitás alapján sorolta be a nemzetbe a térségben élőket, a második, a *nyelvi-kulturális* kategória az eredet, a nyelv és a hagyományok alapján fejezte ki az együvé tartozást, a harmadik, a *ren-*

³ „A Nyugatot az alulról építkező, rendi és városi szabadságjogokkal körülvett, viszonylag mobil társadalom jellemzi, amelyben korán megjelentek a piacgazdaság elemei, a Keletet a felülről elrendezett és irányított társadalom, az immobilitás, az ázsiai feudalizmus és autokratizmus elemeit fenntartó uralmi formák jellemzik. A markáns vonalakkal és ismérvekkel elkülöníthető két nagy régió nem közvetlenül érintkezett egymással, hanem mindkét oldalról lépcsőzetes ármenetek lejtőin és emelkedőin keresztül. Évezredünk első felében ez a közbülső régió a Nyugathoz igazodott, annak vallási és kulturális közösségébe integrálódott. Az évezred második felében azonban számos történelmi csapás: a Mediterráneum lehanyatlása, a hosszú török uralom, a perifériává süllyedés s a XIX. századba mélyen belenyúló jobbágyrendszer megakasztotta a gazdasági-társadalmi integrációt, s a keleties uralmi formákat erősítette, annál is inkább, mert ez a régió sokkal heterogénebb volt a Nyugatnál. Az átmeneti övezetek szintjein nemcsak különböző fejlettségű területek, országok, hanem nagyon különböző etnikumú népek keveredtek, torlódtak össze.” HANÁK (1993): 220-221.

⁴ „A XVIII-XIX. század fordulóján rohamosan és roppant erővel teremtette meg önkifejezési formáit a nemzeti pluralizmus. A császárhűségként értelmezett állampatriotizmus nem tudott ellenállni a szabadság, a nemzetiség és a haladás eszmei rohamának. Közép-Európában a szabadság eszményében, az egyéni, a társadalmi és a nemzeti szabadságban a felvilágosodás racionalizmusa és a romantika szenvedélyes érzelmekultusza harmonikusan összezsugorult. Egy fél évszázad, és alapelemeiben készen áll a kis népek régiója. Nyelvi és etnikai különbözőség a köznapi evidencia szintjén persze évszázadok óta létezett. Ám a létezés nem azonos a létezés tudatával. Az „alvó nemzet” ébresztése, az eredetmítoszok historizálása, úgy látszik, a nemzeti közösség identifikációjának szükséges kelléke volt.” HANÁK (1993): 224.

di-korporatív forma, pedig a nyelvhasználattól függetlenül a nemességre vonatkozott. Ez a hármass koncepció elégséges alapot nyújthatott volna egy korszerű államnemzet kialakításához. A 19. század elejétől azonban megerősödött a nyelvi alapú, kultúrnemzet-koncepció, s ez megosztotta az önálló államisággal nem rendelkező etnikumok integrálódási lehetőségeit. A 20. századra pedig egyre szélesült a szakadék az államnemzet és a kultúrnemzet koncepcióját valló népcsoportok között. Mindezek alapján az integratív típusú, több etnikumot is magába foglaló államszerveződés lehetősége helyett megerősödött az *önálló nemzetállam* megteremtésének igénye. A Kárpát-medencében a magyar nemzet töltötte be az „*etnikai olvasztótégely*” szerepét. Mivel a nemzeti identitás sok esetben a Monarchia területén nem azonosult az állampolgársággal, ezért egymás mellett volt jelen az etnikumok közötti asszimiláló és disszimiláló tendencia. Ennek a folyamatnak a szerves alakulását azonban megszakította a trianoni döntés, amely az új határok kialakításakor nem vette figyelembe a nemzeti hovatartozást.⁵

A trianoni döntés, majd az azt jóváhagyó párizsi békeszerződés is, még jobban felerősítette a nacionalizmusok idegengyűlöltre építő tulajdonságait. A Horthy-korszakban a magyar nemzettudat ismét és egyértelműen a kulturális nemzet formáját öltötte a határainkon kívül maradt magyar tömbök iránti szolidaritás-érzet miatt. Ezt azonban megnehezítette a revizionista és sovinizta ideológiák feléledése.⁶ Az ellentéteket még feszítette az is, hogy például Csehszlovákiában és Romániában a hivatalos állami koncepció nem vette figyelembe a területükhöz csatolt idegen etnikumok jogait, és hivatalosan is azt hirdették, hogy csak az államalkotó nemzet létezik nemzetiségek nélkül. A trianoni majd a párizsi békeszerződések alkalmával egyaránt kiderül, hogy a nyugati politikusok a legkevésbé sem próbálták megérteni a kelet-közép-európai etnikumok legfontosabb kérdését, a nem-

⁵ A trianoni békeszerződés a történelmi Magyarország kétharmadát az újonnan alakuló szomszédos államokhoz csatolta. Ezzel a döntéssel a korábbi Magyarország lakosságának közel 30 %-a került az új államhatáron kívülre.

⁶ „A Trianonban újrarajzolt határokba bele volt kódolva a 20. század európai történelmének jó néhány későbbi, etnikai jelleget is magán viselő konfliktusa. A nyelvi-kulturális egységként államot alkotó nemzet koncepciója önmagában hordja annak a veszélyét, hogy egyesek etnikai alapon elsőrendű, míg mások másodrendű állampolgároknak minősülnek. (Ezért nem érezték jól magukat az Osztrák-Magyar Monarchiában a nem magyar anyanyelvűek, annak ellenére, hogy a kor viszonyaihoz képest számottevő kulturális, nyelvi és önszerveződési jogaik voltak). Az a tény pedig, hogy az új nemzetállamok egy másik állam rovására jöttek létre, és polgáraik egy része kényszerként élte meg az impériumváltást, politikailag kiélezte az interetnikus viszonyokat, és kedvezett az etnikai színezetű bűnbakképzési mechanizmusok felerősödésének. A két világháború között Magyarországon is felerősödtek a szomszéd népek elleni indulatok, és felerősödött az antiszemitizmus. Az 1920-as népszámlálás során a lakosság 90 százaléka magyarnak vallotta magát, de még ugyanebben az évben törvénybe iktatták a *numerus clausus*t, amely az ország területén lakó „egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozók” arányában határozta meg az egyetemekre bekerülők kvótáját. Ez az intézkedés elsősorban a zsidóság ellen irányult.” SZABÓ Ildikó - LÁZÁR Guy: *Nemzet-koncepciók a mai magyar társadalomban*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest, 1997. 7-8.

zeti hovatartozás ügyét. Általában azt az elvet vallották, hogy a nemzetiségek olvadjanak be az államalkotó etnikumba. A nyugat-európai és amerikai politikusok úgy vélték, hogy az emberi jogok egységes biztosítása megoldást nyújthat az etnikai feszültségek levezetésében.

A két világháború közötti Magyarországon egy dologban minden társadalmi csoport képviselői egyetértettek, a trianoni döntés igazságtalansága nyomán felmerülő revízió igényében. Ezen belül azonban két koncepció fogalmazódott meg: a hivatalos keresztény-kurzus nemzeti programja, amely a kezdetektől ébren tartotta a revízió lehetőségét. Ezt legfőképpen a középosztály és a konzervatív értelmiség támogatta. A bajok gyökereit a háborúban győztes nagyhatalmakban, illetve a nemzethez nem tartozó zsidóságban látták. A zsidóságot még amiatt is bírálták, mert közülük sokan vállaltak szerepet a Tanácsköztársaság vezetésében. A másik koncepció a népnemzeti értelmiség tevékenysége nyomán bontakozott ki, és elveikben és céljaikban elsősorban a parasztságra támaszkodtak, mint a nemzetet fenntartó erőre. Ideológiájukban főképpen egy *magyar modellben*, egyfajta *harmadik útban* gondolkodtak. Ennek alapja, hogy egyaránt félték – természetes történelmi okok alapján – a német és szláv veszélytől. A népnemzeti értelmiség ezen kívül még elkülönült a szellemi élet azon csoportjaitól, akiket *urbánusoknak* neveztek, mert elveikben a nyugati civilizációhoz kötődtek. A második világháború kezdetén a két irányzat oppozíciója a keresztény-kurzus javára dőlt el, ugyanis a bécsi döntések következtében visszacsatolták a trianoni diktátum alapján elcsatolt területeket. Az „országgyarapítás” nemcsak a magyar népesség visszafogadását jelentette, hanem egy újfajta megosztottságot is eredményezett, hiszen Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolásával közel egymillió román nemzetiségű polgár is a magyar állam fennhatósága alá került, s ezzel egy időben viszont Dél-Erdélyben négyszáz-ezer magyar maradt. Kárpátalja vonatkozásában, pedig a visszacsatolt területen kisebbségbe került a magyarság. A nyelvi kérdés ismét politikaivá vált abban az értelemben, hogy Teleki Pál ugyan kiállt a nemzetiségek nyelvének megőrzéséért és szabad használatáért, de feltételezi, hogy a közös életforma fogja majd elősegíteni a „szabad akaratból történő” magyarosodást.

Csak érdekességképpen fűzzük ide, hogy 1941-ben, az Angliában élő Eduard Beneš, aki ekkor az emigráns csehszlovák kormány miniszterelnöke, *Új Közép-Európa* címmel egy föderatív jellegű politikai tervezetet tesz közzé, amelyben a kelet-közép-európai nemzetállamokat kívánja egységes szövetségbe vonni. Az új államalakulat neve Kelet-közép-európai Szabad Népek Szövetsége lett volna. A jaltai szerződés egyértelművé tette, hogy a Nyugat nem kíván egy – esetlegesen középhatalommá törekvő – új államalakulatot garantálni a Szovjetunió ellenében. Beneš neve azonban a szlovákiai kisebbségek sorsát negatívan befolyásoló dekrétumokról vált a második világháború után hírhedtté.

A negyvenes évek második felétől Kelet-Közép-Európa országaiban szinte megszűnt a klasszikus diszkusszió a Közép-Európa eszméről, hiszen

a jaltai szerződés értelmében a Szovjetunió fennhatósága alá került országok hasonlóképpen járták végig politikai és gazdasági sorsukat a létező szocializmus idején. A nemzeti kérdés és a Közép-Európa-fogalom vizsgálata az 1989-90-es rendszerváltások nyomán újult fel a térségben. A kilencvenes évek elejétől e fogalmak vizsgálata szinte divattá vált, és átszöttek különféle mítoszok és nosztalgiai. Történetek ugyanakkor komoly és reális kísérletek is a régió országai közötti együttműködések, integrációk újraélesztésére.⁷ Ilyen volt például Csehország, Szlovákia, Lengyelország és Magyarország közös elképzelése, amely Visegrádi Együttműködés néven vált ismertté. E kapcsolat nyomán számtalan pozitív döntés és kezdeményezés született, de az adott országok különféle irányzatú kormányváltásai több ízben visszavetették, elhanyagolták a pozitív kezdeményezéseket, pedig a Benelux-országok vezetői több ízben is felajánlották tapasztalatukat és segítségüket a regionális politikai és gazdasági integráció vonatkozásában.

A térség geopolitikai helyzetének elemzésében egyrészt többféle hagyományos értelmezés került napirendre, másrészt új szempontok is a diskurzusok tárgyaivá váltak. Például, kialakult egy geomorfológiai vita is, amely megkísérelte összeegyeztetni, illetve megkülönböztetni a térség etnikai, gazdasági és politikai eredőit. A klasszikus Közép-Európa-fogalom többféle szempont alapján oszlott meg a megnevezések tekintetében, ugyanis más aspektusok alapján értelmezték Kelet-Közép-Európa kiterjedését, mint Közép-Kelet-Európa elhelyezését, s mindez különbözött még a Kelet-Európa fogalomtól is. Mindennek oka, hogy más alapokat feltételezett a megnevezés-vita történelmi, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben. A térség történéseinek alapvetései hosszabb távon nehezen állják ki a próbát, hiszen az elemzésekben gyakran tapasztalhatunk elfogultságot, egyoldalúságot és ideológiai vetületeket. Új szempontra hívta fel a figyelmet Werner Conze a *Kelet-Közép-Európa* című könyvében (1993), amelyben a korszerű Közép-Európa-fogalom értelmezését a *településtörténet* vizsgálata alapján kísérelte meg felújítani. Granasztói György ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy „A településtörténet azért kulcsfontosságú szempont Közép-Európa megértéséhez, mert egyszerre veszi figyelembe a kezdeteket, és képes arra, hogy a településtörténeti változásokon keresztül a lezajlott folyamatokat egységes távlatba helyezze. A településrend, mint a településtörténet kutatásának egyik fontos területe, leképezi azokat a társadalmi, politikai szerkezeteket, amelyek egyébként a terület általános állami, hatalmi, politikai berendezéseit is kifejezik, de egyben tükrözik azokat a helyi és regionális adottságokat is, amelyekkel a gyakorlatban mindenféle hatalomnak szembe kell néznie. Ebből a szempontból ki kell emelni, hogy Közép-Európában, ellentétben például a Rajna-vidékkel, nem volt római kontinuitás, leg-

⁷ Az elmúlt kétszáz esztendő térségi együttműködéseinek és elképzeléseinek kiváló elemzését nyújtja az *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században* című kötet, amely 1997-ben jelent meg a Teleki László Alapítvány kiadásában, Budapesten.

följebb a romok folyamatosságáról beszélhetünk. Hasonlóképpen jelentős, hogy a szlávok a VIII-IX. század fordulóján már jelen voltak ebben a térségben, amelynek életében, a IX-XIV. században, a magyarok, a németek és a zsidók betelepődése meghatározó szerepet játszott, mert ezek az etnikumok a maguk sajátos módján különleges, egymástól is jelentős mértékben különböző kultúrahordozóként döntően alakították a társadalmi, politikai struktúrákat. E szerkezetek a településrendben, a településtörténetben is nyomon követhetők, városokban és falvakban egyaránt.”⁸

Granasztói ezzel kapcsolatban felhívja arra is a figyelmet, hogy Közép-Európa fogalmát nem értelmezhetjük sikeresen, ha a jelenkori politika meghatározásait vesszük alapul, ugyanis térségünk különleges történeti adottságai, kulturális metszéspontjai csak egy szélesebb dimenzióban felépített kritikai attitűd alapján érvényesek. Az 1970-es évektől terjedt el a régió fogalmának elemzésében Milan Kundera és Immanuel Wallerstein felfogása. Az előbbi még a vasfüggöny mögött élő keleti blokk gyökereinek kutatásában a kulturális azonosságokat és különbségeket vette alapul, míg az utóbbi – leegyszerűsített megfogalmazásban – a centrum-periféria elméletet szorgalmazta. Kundera gondolatai, a kulturális identitás középpontba állításáról, komoly visszhangot nyertek a kelet-európai értelmiség különféle vitáiban, míg Wallerstein kutatásai a térséget szélesebb társadalomszociológiai mezőbe, a világkapitalizmus akkori magyarázataiba helyezik. Ez az elmélet a kapitalizmus gazdaságának súlypontjait vizsgálja, és a fejlett térségeket centrumként, míg az ettől eltérőt, perifériaként értelmezte. Wallerstein Közép-Európát egy köztes térségnek tekintette, és félperifériaként jelölte meg. Granasztói szerint a reális megközelítés két, egymást kiegészítő társadalmi-földrajzi modell alapján mutatható be: *„Nagyjából egy időben alakultak ki Európában a középkor kezdetétől, s egymásmellettségük nem feltétlenül a fejlettségtől ellentétet jeleníti meg, mint a determinista magyarázatok. Egyikük minden további nélkül jellemzi a közép-európai viszonyokat, míg a másik az ellenpólust, ezáltal a közép-európai modell különlegességét segíti megérteni. Földrajzi értelemben arról van szó, hogy az a közép-európai térség, amely a korábbi értelmezésekben Kelet-Közép-Európának, illetve Köztes-Európának volt tekintendő, középpontját illetően a kontinens azon részét alkotja, amely a legtávolabb esik a tengerpartoktól, így a tengeri hajózástól. Ebbe az övezetbe tartozik Csehország, Szlovákia, Dél-Lengyelország, Ausztria, Dél-Németország és Magyarország is.”⁹*

Míndezen alapján a két modellt a távolsági kereskedelemben betöltött szerep, illetve az árukereskedelem alapján különböztethetjük meg. Granasztói olvasatában, amely Conze elméletére épül, az egyik legfőbb közép-európai jellegzetesség az, hogy a településrendek és településszerkezetek centrumai köré *sejtszerűen* szerveződtek a környező települések, és ez

⁸ GRANASZTÓI György: *Közép-Európa: mítosz és realitás az új ezredfordulón*. In: Módos Péter (szerk.): *Közép-Európai olvasókönyv*. Osiris-Közép-európai Kulturális Intézet, Budapest, 2005. 229-230.

⁹ GRANASZTÓI (2005): 233.

alkalmazkodott a monarchia típusú, vagy nemzetállami berendezkedéshez, míg a másik, a vízi kereskedelem dominanciáján alapuló modell, a térségi összeköttetéseket a *hálózatosság* rendje szerint alakította ki.

Fontos eleme a közép-európai nemzetfelfogások vitáinak a polgárosodás kérdése. A kilencvenes években elsősorban a felvilágosodás elméleteiből származó polgárfogalom értelmezése körül zajlottak a diskurzusok.¹⁰ A különböző politikai irányzatú álláspontok legnagyobb része egyetért abban, hogy a polgár fogalmának legalapvetőbb karakterjegye a jól körülírható és a régi és új hagyományokon alapuló erkölcsi eszmék képviselője és betartása. E kérdés fonala fontos szerepet tölt be az utóbbi tíz esztendőben a különféle etnikai- és csoport-szemléletek összetartozás-tudatában. Mindez szorosan kapcsolódik a különféle demokráciavitákhoz is. A polgárosodás folyamata a térségben – történeti és kulturális értelemben – eléggé vegyes képet mutat. Egyrészt benne volt a korábbi nemesi autonómia törekvések hagyománya, másrészt az alkalmazkodóképesség adottsága és a 19. század második felétől az egyes országok parlamentarizmusaihoz való viszony, ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a létező szocializmusok fél évszázados időszakában a marxista típusú értelmezések számára a polgárfogalom megnevezése szinte szitokszóként hatott.

A kelet-európai rendszerváltások létrejötte után a polgárfogalom értelmezése kiszélesül, és szorosan összekapcsolódik a kialakulóban lévő civil társadalmak szerveződéseivel. Granasztói szerint figyelembe kell vennünk a közép-európai polgárosodást visszavetítő azon tényezőket, amelyek a térség szinte mindegyik országában hasonlóképpen voltak jelen. Ilyen például a *társadalmi szakadás*, amely a társadalmi egyenlőtlenségeket termeli újjá rendszeresen a szegénységi küszöb körül élő csoportok számára, és ugyanakkor ettől egyre távolodik a gyorsan gazdagodó politikai és menedzser elit. Ugyancsak gátló tényező Granasztói olvasatában a kulturális és társadalmi alapú nemzeti identitás bizonytalansága. Mindezt betetőzik még a különféle *nemzeti én-tudatok* megoldatlanságai.

E folyamatok praktikusán mutatnak rá arra, hogy nem elvetendő a térség országaiban a nemzeti identitás szempontjából Közép-Európa fogalmát

¹⁰ „Nyugat-Európában ide tartozik az ún. citizenship vita, a multikulturalitás felfedezése, Közép-Európában pedig ezekhez a talán nem kellő intenzitással átélt problémákhoz járul valami, ami viszont itt volt erősebb, mint Nyugat-Európában. Ez pedig az államellenesség és vele kapcsolatban a civil társadalom sajátos értelmezése. Valamennyi új problémafelvetésben az a közös, hogy egyén és közösség kapcsolatát feszegeti. Le kell azonban azt is szögezni, hogy két egymást kizáró szélsőségen a vita már túllépett. Az egyik hagyományos szélsőséges nézet szerint az egyén polgári jogait egy küzdőtérben, az úgynevezett „társadalmi mezőn” érvényesíti, méghozzá a lehetőségek maximumáig. Egy híres magyar közéleti személyiség mondása szerint, „én itt vendég vagyok (tudniillik Magyarországon), ezért nekem jár a legjobb falat”. Ezt a felfogást lényegében a dzsungel képzetével lehet a legjobban érzékeltetni. A másik véglet a polgárt egy holisztikus közösség tagjaként, közösségi akaratot megvalósító lényként fogja fel, amely hangyához hasonlít. A közép-európai viszonyok között ez a hagyományos jobboldal (a hangya) és az ezzel vitatkozó neoliberalizmus (a dzsungel) ellentéte lenne.” GRANASZTÓI (2005): 234-235.

újrágondolni. A kilencvenes évek elején, elsősorban nyugat-európai elemzők írásaiban, megjelent a Nyugathoz csatlakozni kívánó posztkommunista országok vonatkozásában egy új típusú, prakticista megközelítés. Ennek lényege, hogy a történeti és kulturális alapú megközelítést vegyük ki a diskurzusok szótáraiból, és a régió országainak jövőjét kezeljük pusztán gazdasági és politikai ügyként. Tehát a globalizáció fundamentális törekvéseit mintegy „megzavarják” a különféle nemzeti érdekekről szóló viták. Emil Brix szerint „A nemzeti érdekek nyelvén nehéz meggyőzni egy „gazdag” ország lakosságát, miért kellene megosztani jól megérdemelt jólétét egy „szegény” országgal. Európai biztonságról, stabilitásról és hosszú távú gazdasági előnyökről beszélni nem elég. Ezek „hideg” projektumok, melyek aligha keltik fel a szolidaritás érzését a közösségek között. Közvetlenül 1989 után a szolidaritás érzése bizonyosan segített a két külön Európa gondolatának leküzdésében. De ezek az idők már rég elmúltak. Még Ausztria is, ahol pedig az életet sohasem a „vagy-vagy”, hanem mindig az „is-is” értelemben fogták föl, a közvélemény gazdasági hátrányoktól való féltében inkább légmentes határokról beszél, mintsem határátkelésekről. Így „Közép-Európa” üzenete még nem tárgyaltan: a közép-európai kultúra állandó mementóként figyelmeztet arra, milyen irreális dolog Európát kettévágni Keletre és Nyugatra.”¹¹

Tehát az eurobürokrata szemlélet ellenére Kelet-Közép-Európa kultúrája csodálattal tölti el Nyugat-Európa, az USA és például Japán polgárait, amikor Budapesten, Prágában vagy Triesztben járnak. Ezt erősíti az a folyamat is, amely a régió összes országában jellemző a kilencvenes évek elejétől, hogy a kulturális hagyományok a nemzeti keretekben szorosan hozzákötődnek a késő-modern létformák világához.¹² Talán ez lesz az a terep a térség országai számára, amely egyértelművé teszi a régi Kelet-Nyugat elhatárolást, ami azonban legfőképpen gazdasági alapon működött. A kiemelkedő kulturális teljesítmények – például Kertész Imre Nobel-díja – hozzásegít – főleg az Unióhoz való csatlakozás után – a korábbi gazdasági és politikai megosztottság maradványainak megszüntetéséhez. Brix fontos megállapítása az, hogy „...A közép-európai országok kulturális életének pluralitása mindvégig a nyugati képzelőerő jegyében állt, és a totalitárius rezsimektől menekülő művészek és értelmiségiek a kulturális pluralitás eszméjét ébren tartva befogadó országaik kulturális életére is alakítólag hatottak.”¹³

Természetesen Kelet-Közép-Európa felzárkózása során a Nyugat szemléletének alakításában legtöbbet az egyes nemzeti kultúrák értékeinek bemutatásával tehetünk. Például néhány éve óriási siker és publicitás kísérte Londonban és szerte Angliában a magyar kultúra kincseinek bemutatását, amelyet a londoni Magyar Ház szervezett. Mindezek a kezdeményezések

¹¹ BRIX, Emil: *Az újrágondolt Közép-Európa*. In: MÓDOS Péter (szerk.): *Közép-Európai olvasókönyv*. Osiris-Közép-európai Kulturális Intézet, Budapest, 2005. 269-270.

¹² „Ma, több évvel a vasfüggöny leomlása után a térség kulturális színtere olyan erővé fejlődött, amely választ jelent olyan régi és új uralkodó eszmékre, mint etnicitás, örökség, piac.” BRIX (2005): 270.

¹³ BRIX (2005): 270.

jelentős mértékben járulnak hozzá ahhoz, hogy Kelet-Európát, amelyet Kundera egy, a nyolcvanas években írott esszéjében *kizökentett régió*nak nevezett, a Nyugat embere az ezredforduló után immáron Európa koherens és természetes részének tekintse. Ugyanakkor pontosan az a sokszínűség, köztesség, egzotikum adja Európa keleti felének identitását és értékeit, amelyet az elmúlt kétszáz esztendő megosztottságai, szétszakítottságai alakítottak ki, hiszen ne feledjük azt, hogy Kelet-Európa például a rendszerváltások előtti fél évszázadban ugyan nyugati módon gondolkodott, de politikailag a Kelet fennhatósága alatt élt. Pontosan ez a térség országainak az egyik fő feladata; immáron az Európai Unióhoz csatlakozva, hogy ezt a sokféleséget, mint tradicionális és plurális értékhalmozatot, érvényesen tudja képviselni és megőrizni a globalizáció – amerikanizáló és uniformizáló módon – technicista világában. Mindezek alapján természetesen érdemes és szükséges napirenden tartanunk Közép-Európa fogalmának újragondolását.

Ebben a folyamatban az egyik legkarakteresebb feladat Európa keleti régiójának országai számára, hogy a társadalomra, a politikára és a gazdaságra szoros ható *kulturális örökség* különféle megjelenéseit, metszeteit és kifejezőmódjait szerves módon legyen képes összekapcsolni. Mindebben kiemelkedő szerepe van az egyéni és a kollektív emlékezetek olyan típusú érvényesítésének, amelyek a közösségi szerveződésekben intézményesen képesek támogatni a mindennapi élet különféle területein szükséges alkotóerőt. A kulturális örökség értelmezéséhez való viszony ugyanis a társadalom egyes szerveződési szintjein egyrészt különböző lehet, másrészt az eltérő fejlettségi okok miatt nem kapcsolódik szervesen össze.

„Nem véletlen tehát, hogy a kulturális örökség kifejezés egyaránt megtalálható a helyi-regionális, a nemzeti, a kontinentális és a legszélesebb körű nemzetközi szinten is. E közösségek szerveződési formái azonban igen eltérnek egymástól, így nem meglepő, hogy az örökség-fogalom alkalmazása és értelmezése más és más. A fogalom univerzális jelentése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a társadalmi szereplők ugyanazt értik örökség alatt a különböző szinteken. Az örökség körül kialakuló diskurzusok egyesítik magukban az adott szint belső hagyományát és a szintek közötti elengedhetetlen párbeszéd feszültségét.”¹⁴

Sonkoly Gábor összehasonlításképpen a kelet-európai modellhez a francia nemzeti kulturális örökség példáját elemzi. Rámutat arra, hogy már a nagy francia forradalom idején a kodifikált törvényhozásban is megjelent a kulturális örökség fogalma. Természetesen az *„intézményesített örökség”* elsősorban az állam magasabb szerveződési szintjein jelenik meg, és ugyanakkor nem szabad a helyi közösségek és az egyének kultúrához való viszonyáról megfeledkezni. A francia példa azért is tekinthető Európában klaszszikusnak, mert a legösszetettebben és a legkoherensebben kapcsolódott a

¹⁴ SONKOLY Gábor: *A kulturális identitás új kerete: a kulturális örökség*. IN: *A politikai és nemzeti identitás Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2001. 11.

kulturális örökség a nemzetállam mindenfajta kifejeződéséhez. Mindennek legfontosabb célja a nemzeti egység alátámasztása. A franciáknál a nemzeti identitáshoz való viszonyban – az elmúlt kétszáz esztendőben folyamatosan – a nemzeti szellemnek és karakternek a megkérdőjelezhetetlen jelenléte adott erőt a polgárok számára a nehéz helyzetekben.

Sonkoly bemutatja, hogy a francia példa kitűnően reprezentálja azt aényt, hogy a kulturális örökségről szóló diskurzus akkor válik igazán fontosá, amikor a nemzetet korábban összefogni hivatott elvek hitelüket veszítik. Ettől a gyakorlattól jelentősen különbözik az a modell, amelyet Niedermüller Péter állított fel, mint a posztoszocialista nemzeti örökség következményét. Ebben kiemelkedő tényező a népi kultúra eredetmítoszáinak bemutatása. A rendszerváltás utáni kelet- és közép-európai országok „...kodifikálni kényszerülnek a kulturális örökséget, ha meg akarnak felelni az Európai Közösség jogi, tudományos, politikai, stb. elvárásainak. Ez ugyanakkor nem feltétlenül jelent egyet a nyugat-európai gyakorlat átvételével. Sőt, ha elfogadjuk Niedermüller tézisét, ez azzal akár épp ellentétes is lehet. Ez az ellentmondás a tudományos szóhasználatban is tetten érhető. A francia tudományos diskurzusban a kulturális örökség fogalma magában foglalja azt a gyakorlatot, mely a másság, a belső különbözőség elismerését emeli nemzeti vagy még magasabb szintre.”¹⁵ Ezután Sonkoly összefoglalja az Európa Tanács 1949-es alapító okiratától az Európában intézményes szinten gondozott kulturális örökség programjait. Ebben kiemelkedő szerepet töltött be az 1969-ben megalakult Kulturális Örökségért Felelős Miniszterek Európai Konferenciája. Itt lényeges helyet foglal el az Európai Kulturális Örökség megfogalmazásában a migráció kérdése, valamint azoknak a stílusoknak, vallásoknak, technikáknak a reprezentációja, amelyek több nemzethez is kötődnek. Az elmúlt 30 esztendőben kiemelt szerepet töltött be az európai örökségvédelemben az épített emlékek megőrzéséért folytatott küzdelem. Ebben a folyamatban példaként említhető az 1100 esztendeig fennálló Velencei Köztársaság megőrzésének modellje. A „Velence-paradigma” egész Európa közös ügyévé vált, hiszen a lagúna-köztársaság 300 évig szerepelt az akkoriban Európa vezető hatalmai között, s ez alatt mindvégig megtartotta függetlenségét, fejlesztette kultúráját és a modern szellem magasiskolájává vált. Ebben az ügyben Európa maradéktalanul összefogott, pedig „Kezdetektől fogva, számtalan háborúja ellenére, Európát a „határok kultúrája” jellemzi, mint sorompó és nyitás, a fülke koncepciója, az ellentétek integrációja és történeti tudat, röviden: a pluralitás igénye és asszimilációs tehetség. Milyen hozzájárulást, milyen kezdeményezést tudnak tehát mindenki számára az élet legkülönbözőbb szakágaiból biztosítani, hogy ezt a civilizált „szoftver”-bázist a gazdasági és kulturális túlélési képesség és innováció, szolidaritás és egy „vállalkozás” határtalan nyíltságának szolgálatba állítsák, melyben mindannyian szabadon mozognak, ötleteiket és szolgálataikat akadály nélkül kicserélik? Az orientáció, Ariadne fonalának keresése szinte teljesen átszővi, mint egy széles folyó,

¹⁵ SONKOLY (2001): 14.

*Európa háromezeréves képződményét, melynek eredete visszavezet Kelet és Nyugat közé a krétai-minoszi kultúrában. Az orientáció hiánya, a minotauruszi labirintusban fogvatartott merészség és fogyatékoság, felelősség és elcsábíthatóság között tékozló ember dilemmája ma aktuálisabb, mint valaha.*¹⁶

A történelmi Velence azért is lehet egy sajátos példa a későbbi nemzeti államok létrejöttéhez, mert itt jelenik meg legkorábban Európában a *civitas*, amely a szabad polgárok közösségét jelentette. Ugyancsak modell-erejű példaként szolgálhat az a tény is, hogy Velence, ugyan geomorfológiailag kis állam, de ugyanakkor több száz esztendőn keresztül kulcsszerepet töltött be az akkori világpiacra, s mindemellett óriási civilizációs hatást is gyakorolt az akkori világ számára. Talán ők tekinthetők a modern Európa első világvállalkozóinak. A Rialto volt a világ első Wall Street-je. Ugyanakkor a Velence szakértők szinte mindegyike utal arra, hogy itt – éppen a jól működő köztársasági forma miatt – alapvetően a kapitalizmusnak egy „megszelídített” (Werner Sombart) változata működött. Karbe szerint ahhoz, hogy „Megtudja-e őrizni Európa civilizációja alapjait és ezzel együtt saját immunrendszerét: ez még ma is önmeghatározáson alapul, önfelelősség és öntúllépés az egész szolgálatában. Az optimalizálást, mint az értékteremtés, az identifikáció folyamatát máig a hatalom alternatívájaként szavatolja. Ez a nyugati kultúra követsége az úgynevezett felhőkarcoló ökonómia ellentételeként, a maga mértéktelenségével és anonimitásával.”¹⁷

Velence sorsa karizmatikus példaként szolgálhat a 21. századi Európa számára is, hiszen az épített, a társadalmi, valamint a szellemi- kulturális környezet változóképessége, esztétikuma bizonyítja, hogy nemcsak a túl-épített és felpuffadt metropoliszok alaktalansága lehet irányadó egy civilizációban. Ugyancsak tekintsünk Velencére akkor is, amikor az Európai Unióban egyre anakronisztikusabbnak tartják a nemzeti állammodellt a tőzsdei-piaci globális állammal szemben. Karbe szerint *Európa túlélési képességének kulcsa múltjában rejlik.*¹⁸

Ennek a programnak a legfontosabb eleme a politika, az ökonómia és a kultúra európai szintű összeszövődése, s mindebben van kiemelkedő szerepe a nemzetek erejéből összeadott európai örökségnek. Ebben a legfonto-

¹⁶ KARBE, Lars Cassio: *Európa és a Velence-paradigma*. Pro Philosophia Füzetek, 1996/1. 18.

¹⁷ KARBE (1996): 21.

¹⁸ „A saját történelem megfontolása – mint az aktuális jelen dimenziója – képes a diszkrepancia örökségét a mérték és rossz viszony között felfogni, és arra kritikusan reflektálni: „a szükségletek határtalanságának” teorémája; a közösség és a bankok hatalmának intézményesített bűnössége (mint régen Genovában), politikai pártok hatalom-visszaélései, mint kvázi politikai kartellek, akik a választóknak a választás „alternatívájának illúzióját” kívánják nyújtani; politikai pártok, melyek lemondanak a közvetlen reprezentációról (érvelésről), identifikációs ajánlatukat sokkal inkább a látszatnak, a tele-ontológia időritmusának áldozzák; az ökológiai egyensúly felborulása globális síkon tükröképként állítódik szembe a magatartásökológiai egyensúly elvesztésével (a vágyak kielégülésének és a teljesítménynek a félreértése) egyéni síkon (Európában), vagy az Európáért való tanulás, képzés problémája és a (kötelező) iskolarendszerek anakronizmusa.” KARBE (1996): 21.

sabb feladat a 21. század elején a különféle szinten megjelenő örökségek összekapcsolása és képviselése. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet az ezzel ellentétes gyakorlatra is, hiszen „...a világörökség központjában is (nemzet)államok képviselői döntenek, illetve nemzetek jelölnek megóvásra érdemes értékeket. Ezzel a logikával ellentétes az egyesülő Európa intézményeiben megfigyelt örökség-stratégia, mely a nemzetektől független hálózatokat, kapcsolatokat, szerveződésekét kívánja megőrizni. Ezt a célt a helyi-regionális erővel szövetkezve kívánják elérni, feltételezve, hogy a helyi szint szeretne kikerülni a központ gyámkodása alól. A nemzeti szinten megfogalmazott norma elvetése ugyanakkor könnyen együtt járhat egy brüsszeli norma elfogadtatásával, mely nem feltétlenül szolgálja a helyi közösség érdekeit.”¹⁹

Ezek a kérdések fokozottan érvényesek a 2004-ben az Unióhoz csatlakozott Magyarországra is. Fel kell ismerni a jelen helyzet körülményei között a magyarság lehetséges perspektíváit, és a nemzeti örökség értékeit a középpontba állítva kell meghozni minden kormányzatnak azokat az intézkedéseit, amelyek a magyarság jövőjét a nyitottság politikája alapján fogalmazzák meg az Unióban. Így például a globalizmus mindent elsöprő gőzhengetésével szemben szükséges tematizálni a nemzet-specifikus érdekeket. Kiemelkedő fontosságú, hogy a nemzetek feletti politikai erőterekben megfelelő hatékonysággal legyünk képesek képviselni kulturális, tudományos és társadalmi értékeinket. A nyitott határok új helyzetet teremtettek, ugyanis lehetőséget adnak az önbizalomhiány leküzdésére, és a más kultúrákkal való kölcsönösségi alapú párbeszéd kezdeményezésére.

Fel kell készülni arra is, hogy képesek legyünk elfogadni és vállalni – kompromisszumok alapján – a globalizmus azon lehetőségeit, amelyek elősegítik a más kultúrákkal való integrációk megteremtését. Óvnunk kell magunkat a liberális demokráciának attól a megjelenésmódjától, amely társadalmi, gazdasági és politikai értelemben a parttalanságot tükrözi, ugyanis ez a veszély egyre jobban fennáll, ha a döntések teljesen a szupranacionális rendszerek kezébe kerülnek. Ennek az érvénye és terei az első világháború befejeződésétől teremtődtek meg fokozatosan, s ez azt a veszélyt rejti magában, hogy a hagyományos közösségi rendszerek kezéből kicsúszik az egyén biztonsága és bizonyossága. Így könnyen annak az érdekeknek a csapdájába kerülhetünk, ahol a hagyományhoz kevésbé kötődő individuumok – a nemzetek feletti, globális érdekkolosszusok tervei szerint – a szabadságot szinte csak a fogyasztói mezők kiszélesülésében érzékelik, és a globális érdekek hatalmáért cserébe élvezhetik az arctalan kollektivitás langyos fürdővizét.

¹⁹ SÖNKÖLY (2001): 22.

